

بررسی میدان های تاریخی شیراز (قبل از صفویه تا قبل از پهلوی)

محمد رضا احمدی: کارشناس ارشد تاریخ، مدیر مرکز شیرازشناسی
Wvja_24@yahoo.com

چکیده

یکی از مهمترین اجزای جدایی ناپذیر معماری قدیم و بافت های تاریخی شهرها، میدان ها بوده اند که امروزه یا به کلی از بین رفته اند و یا تغییر شکل داده اند. میدان ها به دلیل اهمیتی که در شهرسازی قدیم داشته اند در همه شهرها وجود داشته اند. در این پژوهش میدان های تاریخی شهر شیراز مورد بررسی قرار گرفته که دوره زمانی قبل از صفویه تا اواخر دوره قاجار را در بر دارد. حاصل این پژوهش نشان می دهد تا دوره پهلوی میدان های زیادی در شهر شیراز وجود داشته و با توجه به تغییر شهرسازی در اوایل دوره پهلوی، فلکه ها جای میدان ها را در این شهر گرفتند. در این پژوهش ضمن معرفی میدان های شهر شیراز، این نتیجه را در پی دارد که این شهر از زمان قبل از صفویه تا آنجایی که منابع به ما اطلاعات می دهند دارای میدان بوده و تا اواخر دوره قاجار میدان ها در معماری و شهر سازی جزو عناصر اصلی بوده اند تا این که به فراموشی سپرده می شوند. روش پژوهش در این مقاله بر اساس کتابخانه ای و استفاده از منابع دست اول و در روش میدانی نیز تنها موقعیت میدانی مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه: میدان، شیراز، بافت تاریخی، معماری

مقدمه

فضای شهری به مثابه ساختاری کالبدی برای تعاملات اجتماعی است که دسترس به آن، برای اعضای جامعه شهری امکانپذیر است. فضاهای شهری جزء جدایی ناپذیر ساختار یک شهر در ادوار مختلف تاریخ بوده و در هر فرهنگی به صورت های گوناگون مانند میدان، خیابان، تکیه، بازار، گذر و... که قابلیت ظهور تعاملات اجتماعی در آن ها بسیار بالا بوده، جلوه کرده است. امروزه شهرهای ما بیش از هر چیز نیازمند فضاهای جمعی هستند. در هر نقطه تراکم جمعیتی، خواه ده، شهر یا متروپولیس، زندگی گروهی انسان ها گاه نیازمند عملکردهای جمعی خاصی است که گردهمایی عده کثیری از ساکنان را ناگزیر می سازد. از دیرباز یک نقطه تجمع مرکزی برای اجتماع و داد و ستد، آسانترین و منطقی ترین راه حل برای جوابگویی به این نیاز بوده و به ویژه زمانی که حرکت انسان و حمل و نقل کالا در مقیاس پیاده بوده، عملکرد مناسبی داشته است. از میان تمام گونه های فضای شهری که در ادوار گوناگون در شهرهای مختلف جهان متولد شده اند، آن چه که عمومیت بیشتری داشته و بیشتر مورد توجه ملل گوناگون قرار گرفته، میداین شهری بوده است. میداین شهری در هر نقطه ای از جهان با هدف و ویژگی های خاصی ایجاد شده و کارکردهای مختلفی به خود گرفته و طی دوران شاهد رونق یا افول بوده است. میدان ها از دیرباز در بافت شهر به عنوان یک فضای جمعی ایفای نقش و وجود میدان ایرانی در شهر ایرانی، ضرورتی انکار نشدنی و ویژگی های میدان ایرانی را می توان در میدان های تاریخی ایران جستجو کرد. هدف از انجام این پژوهش بررسی میداین های تاریخی و قدیمی شهر شیراز است.

متاسفانه با از بین رفتن میداین های قدیمی این شهر، یاد آن ها نیز به فراموشی سپرده شده است. اطلاعات این میداین نیز به طور مختصر در برخی منابع ذکر شده که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به منابع مکتوب و شفاهی تا به حال میداینی که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته، در شهر شیراز وجود داشته و یا دارد و بسیاری از میداین (فلکه ها) در دوره پهلوی تا امروز ساخته شده است. با توجه به این که اطلاعات ما در خصوص وجود میدان در شیراز به دوره آل اینجو (قرن ۸ هجری قمری) می رسد، متاسفانه از قبل از این دوره اطلاعی نداریم. در دوره آل اینجو از یک میدان صحبت شده است، البته میدان شاه شیراز خود یکی از محله های معروف شهر بوده که باید از دوره صفویه و با شهرسازی این دوره بسیار مورد توجه قرار گرفته باشد. از دوره زندیه میدان های این شهر وارد مرحله جدیدی می شوند زیرا این حکومت توجه زیادی به شکل گیری میداین داشته و به احتمال زیاد بیشترین میداین را قبل از پهلوی همین دوره داشته است. در دوره قاجار نیز میداینی در کنار میداین دیگر در این شهر شکل می گیرد زیرا ما از میداین شکل گرفته قبل از این دوره اطلاعی نداشته ایم و تا اواخر دوره قاجار در شهرسازی این شهر وجود داشته اند. در مجموع ۱۴ میدان در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته که امروز اثری از آن ها در شهر شیراز باقی نمانده است و تنها می توان از موقعیت آن ها صحبت نمود که به صورت جدولی در پایان مقاله آمده است.

پیشینه پژوهش

در خصوص میداین های قدیمی و تاریخی شیراز به غیر مطالب پراکنده چیزی به چاپ نرسیده است. البته در این خصوص بیشتر در مورد میدان توپخانه شیراز مطلب چاپ شده که می توان به مقاله احمدی و حکمت نیا (۱۳۹۷) با عنوان ((باز شناسی میدان توپخانه شیراز)) اشاره نمود که در آن به بررسی و کاربری این میدان پرداخته اند. همچنین اشعری و قرایی (۱۳۹۲) در مقاله ای با عنوان ((باززنده سازی میدان توپخانه شیراز از منظر توسعه فضای شهری پایدار)) به این میدان پرداخته اند.

روش پژوهش

با توجه به این که میدان های مورد بررسی در این پژوهش تخریب و از میان رفته است، بازدید میدانی تنها به موقعیت دروازه ها محدود شده است. در روش کتابخانه ای نیز از منابع دست اول استفاده شده است و مطالب این پژوهش بیشتر از این روش استفاده شده است.

میدان

میدان در شهرهای ایرانی عموماً جایگاهی برای اجتماع مردم شهر و حومه، محل تبادلات اقتصادی و گهگاه نیز محل برگزاری ورزش و تفریحات جمعی، رژه سپاهیان، آگاهی رسانی جمعی و گاه تنبیه خاطیان و مجرمان بوده است. تنوع عملکردهای یاد شده دال بر آن است که در شهرهای بزرگ و پر جمعیت همواره یک میدان مهم و اصلی وجود داشته و میداین کوچک چندی نیز در سطح محله ها فعال بوده اند (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۶). میدان در تمامی اعصار، محل برخورد انسان ها و تعاملات اجتماعی و به منزله فضایی عمومی جایگاه بروز ارزش های گروه های مختلف انسانی بوده است که مسیر دسترس و نظام گرد شگری داخل آن ها برای عابران پیاده طراحی شده بود (قبادیان، ۱۳۸۳: ۸۸). واژه میدان در فارسی به معنای پایانه می است، همچنین عیش فراخ خوش، صفحه، زمین بی عمارت (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶۳۸).

در کتاب های تاریخی ایران از دوران قدیم تاکنون بارها از واژه میدان استفاده شده و معمولاً برای بیان فضاهایی به کار رفته که باز بودن، عمومی بودن، مرکزیت داشتن، تعاملی بودن، پیام رسان بودن و حاوی عناصر نمادین طبیعت بودن از صفات اصلی آن ها بوده است (عادلون، ۱۳۹۴: ۳). در کتاب فرهنگ نامه معماری ایران در خصوص معنی میدان اینگونه آمده است: ((محوطه ای معمولاً به شکل دایره که محل برخورد چند خیابان است، یا محوطه بازی و مسابقه، زمین یا محوطه ای وسیع که در اطراف آن کالا و به ویژه میوه و تره بار می فروشند، محوطه ای که در آن جنگ و مبارزه انجام می شود، مسافتی برابر یک چهارم فرسنگ)) (بهشتی و قیومی، ۱۳۸۹: ۲۴۸). رسولی میدان را اینگونه می نویسد: ((تا قبل از حکومت صفویه در ایران، مساجد جامع در غالب شهرها، بزرگترین مرکز تلاقی، محور و ثقل شهری تلقی می شدند.

شریان های کوچک و بزرگ ارتباطی در اطراف مساجد جامع به یکدیگر متصل می شدند. غیر از مساجد جامع، اماکن دیگری در شهرها نقش ساسی، اجتماعی، اقتصادی و خدماتی تعیین کننده ای داشته اند که به آن ها ار سن شهری می گفتند مانند ارگ، دیوانخانه، بازار، ضرابخانه، مدرسه و... که جملگی این تاسیسات شهری در اطراف یک میدان کوچک و غیر هندسی که مسجد جامع مهمترین آن ها بود قرار داشت و یا این که این اجزاء با فواصلی نه چندان دور ضمن احراز کاربری خود با یکدیگر در ارتباطی منطقی و ارگانیک بوده اند)) (رسولی، ۱۳۸۹: ۴۳). میدان برای ایرانیان عبارت است از فضایی فراخ برای حضور و تجمع افراد مختلف که به لحاظ محل استقرار آن دارای اهمیت است. میدان همیشه همانند یک گره اجتماعی عمل کرده که انواع کاربری ها و اتفاقاتی سلالانه در آن به وقوع می

پیوسته است، همچنین محل تبادل اطلاعات و اخبار روز و تجمع افراد بوده است. میدان های شهری عرصه فعالیت ها و به عنوان نمونه کوچکی از زندگی شهری و مکانی برای گردهمایی، تجمع، برگزاری مراسم عمومی، تشکیل بازارهای هفتگی، خرید و فروش، نقاط مبنا و جهت یابی هستند (قریب، ۱۳۸۸: ۱۱۱).

بافت قدیمی شیراز

بافت تاریخی شهرها دارای مشخصاتی چون قدمت تاریخی، بافت فشرده و در هم تنیده می باشد و وجود بافت تاریخی متمایز از سایر بافت های شهر بر اهمیت و جذابیت آن شهر می افزاید و کل بافت تاریخی شهر را به عنوان یک جاذبه مطرح می کند. بافت تاریخی از مهمترین بخش های هویتی هر جامعه محسوب می شود که مجموعه ای منسجم از معماری، فرهنگ، اقتصاد و تبادلات اجتماعی یک ساختار شهری را در بر دارد (آزادی، ۱۳۹۴: ۱۱). منطقه تاریخی و فرهنگی شهر شیراز با وسعت تقریبی ۳۷۸ هکتار، بخشی از محدوده مرکزی شهر شیراز را شامل می شود که امروزه منطقه ۸ شهرداری شیراز را تشکیل داده و خود دارای شهرداری مستقل می باشد. این منطقه علاوه بر این که هسته اولیه پیدایش شهر شیراز بوده، در حال حاضر نیز بسیاری از فعالیت های مرکزی تجاری، مذهبی، خدماتی و اداری را در خود جای داده و ظرفیت های بالفعل و بالقوه قابل توجهی جهت رونق فعالیت های سیاحتی، زیارتی، تجاری، فرهنگی و مسکونی دارد (وارثی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۱). بافت تاریخی شیراز تا زمان قاجار دارای محلات مختلفی بوده و کلانترهایی این محله ها را اداره می کردند. فارسنامه ناصری تالیف میرزا حسن فسایی حسینی این محلات را به طور مفصل توضیح داده است. او در این کتاب از محلات درب شاهزاده، سنگ سیاه، لب آب، بالاگفت، اسحق بیگ، سر باغ، سردزک، درب مسجد، میدان شاه، بازار مرغ، صحبت کرده و تعداد جمعیت، بناها و علمای این محلات را شناسایی و توضیح داده است. این بافت با ارزش دارای جاذبه های بسیار مهمی از اوایل اسلام تا دوران قاجار است و نقش مهمی در جذب گردشگران دارد.

شکل ۱- نقشه بافت تاریخی شیراز (ماخذ: تاریخ بافت قدیمی شیراز از کرامت اله افسر)

میدان های قدیمی شیراز

امروزه از میدان های قدیمی شیراز چیزی به جز نام آن ها باقی نمانده است. با توجه به مدرن شدن شهر شیراز از دوره پهلوی و از بین رفتن کاربری میدان ها، میدان های قدیمی جای خود را به میدان ها و فلکه های جدید امروزی دادند. در این بخش میدان های شهر شیراز را از قبل از دوره صفویه تا دوره قاجار مورد بررسی قرار خواهیم داد.

میدان سعادت

محل این میدان در شهر شیراز به صورت دقیق مشخص نیست. در زمان قدیم دروازه ای در شرق شیراز وجود داشته که به دروازه سعادت معروف بوده که نام های دیگری به نام دروازه سعدی و دروازه گذرگاه یا گازرگاه نیز داشته است. به احتمال زیاد میدان سعادت در نزدیکی همین دروازه بوده است و ابن بطوطه در سفرنامه خود از این میدان صحبت کرده است. در چند منبع دیگر نیز از این میدان اطلاعات اندکی به دست می آید. در زمان آل اینجو، شیخ ابواسحق کاخی به گفته ابن بطوطه شبیه به طاق کسری می سازد که احتمالاً در این میدان ساخته شده اما از سرانجام این کاخ اطلاعاتی در دست نیست. حافظ ابرو نیز در کتاب خود به این میدان اشاره کرده و از آمدن سید عمادالدین نماینده ارغون خان به شیراز و نزول او در این میدان صحبت کرده و نویسنده منتخب التواریخ نیز از کشته شدن شیخ ابواسحق اینجو توسط امیرمبارالزین مظفری در همین میدان سخن گفته است. فسائی نیز می نویسد: ((بعد از اسارت شیخ ابواسحق اینجو توسط امیر

مبارزالدین، در روزی که او در تختگاهی مه در ظاهر دروازه سعادت آباد شیراز، شیخ ابواسحق ساخته بود با علما و اعیان شیراز تشریف داشت، سواران اصفهان شیخ ابواسحق را آورده به حضور مبارزی رسانیدند)) (فسایی، ۱۳۶۷: ۳۰۲). همین نویسنده در چند رویداد تاریخی این شهر به میدان سعادت آباد اشاره نموده و می نویسد خرگاه هایی در این میدان برپا می شده است. افسر در خصوص موقعیت این میدان، فضایی بین دروازه اصفهان و دروازه سعدی را مطرح می کند (افسر، ۱۳۵۳: ۱۱۰).

میدان شاه

این میدان از یادگارهای عهد صفویه می باشد و احتمالاً امامقلی خان گرجی این میدان را ساخته باشد (حکمت نیا و احمدی، ۱۳۹۶: ۹). گویا در محلی در شرق بقعه بی بی دختران در حوالی دروازه بیضا قرار داشته که امروزه چیزی از آن باقی نمانده و در اعصار بعدی یعنی در دوره زندیه و قاجار ساختمان هایی در آن بنیاد نهاده اند (افسر، ۱۳۵۳: ۲۰۹). میرزا حسن فسائی این محله را اینگونه معرفی می کند: ((محدود است به محله درب شاهزاده و حصار شمال شیراز و محله سنگ سیاه و محله سرباغ و محله بازار مرغ و محله درب مسجد و محله یهود و شمار خانه های آن ۴۸۸ درب خانه و شماره مردمان آن ۲۰۰۰ مرد و پسر و ۲۳۷۸ نفر زن و دختر است)) (فسایی، ۱۳۶۷: ۱۸۷).

میدان مصلی

این میدان باید در شرق صحرای مصلی بوده باشد. متأسفانه منابع چیزی در مورد این میدان نمی گویند و تنها فارسانمه ناصری به آن اشاره نموده است. وجه تسمیه این صحرا به مصلی از آن روست که در هنگام ورود مسلمانان به این شهر، محلی را در این صحرا برای خواندن نمازهای عید و نماز جمعه تسطیح کردند. بعداً در این محل عمارتی ساخته شد که به قربانگاه معروف شد (بهریزی، ۱۳۴۹: ۵۷). کرامت الله افسر در مورد موقعیت این صحرا می نویسد: ((صحرای مصلی از سوی غرب به حوالی تخت قراچه منتهی و از طرف شرق به صحرای جعفرآباد متصل می شده است. صحرای مصلی را آب قنات رکن آباد و قنات زنگی که اتابک زنگی آن را احداث کرده است مشروب می کرد)) (افسر، ۱۳۵۳: ۸۴).

میدان علاف ها

در زمان قدیم در کنار مدرسه خان میدانی قرار داشته که به میدان علاف ها معروف بوده و کرامت الله افسر نیز در کتاب خود به آن اشاره کرده ولی امروزه اثری از آن باقی نمانده و به جای آن ساختمان های جدید ساخته شده است. در قسمت هایی از فارسانمه ناصری به این میدان اشاره شده از جمله در احداث مسجد حاج علی چکمه دوز که می نویسد: ((حاج علی مسجدی وسیع و رفیع، درب میدان علاف ها احداث نمود)) (فسایی، ۱۳۶۷: ۵۲). در وقفنامه مدرسه خان از محلی به نام طل حصیربافان یاد شده که به گفته مردم محلی شاید با طاق حصیرباف ها در محله بیات مرتبط باشد و احتمالاً به میدان علاف ها نیز ارتباط داشته و این میدان محل فروش کالاهایی بوده است.

میدان چوگان

در منابع از میدان چوگان کمتر صحبت شده است. ندیم در کتاب خیابان کریم خان زند شیراز می نویسد: ((خیابان زند در دوره زندیه و با ساخته شدن بناهای زندیه در محله درب شاهزاده و نزدیک به دروازه باغشاه، اهمیت خود را حفظ کرد. در همین زمان است که در کنار این خیابان و در جایی که اکنون ابتدای خیابان سعدی تا نزدیک روبروی خیابان انوری می شود، دشت را هموار کرده و از آن برای چوگان استفاده می کردند که این میدان چوگان تا اواسط دوره قاجار وجود داشت. در دوره قاجاریه و عهد ناصری و بویژه در عهد حسین خان نظام الدوله صاحب اختیار، چند خیابان جدید ساخته شد و در همین راستا، طول خیابان زند افزایش یافت و با توجهی که صاحب اختیار به احداث باغ داشت، چند باغ جدید در مسیر این خیابان احداث گردید، از جمله باغی که بعداً به باغ کنسولگری بریتانیا تبدیل شد و از همه مهمتر باغ شاه. در اواخر دوره قاجاریه با ایجاد کنسولگری بریتانیا در سال ۱۲۶۰ هجری شمسی این خیابان اهمیت بیشتری یافته، میدان چوگان به دست فراموشی سپرده شد)) (ندیم، ۱۳۹۴: ۴۳).

میدان توپخانه یا میدان ارگ

مجموعه وکیل در محله درب شاهزاده یعنی قسمت شمال شیراز آن زمان تاسیس شد. این مجموعه دارای بناهای خصوصاً مانند ارگ و عام المنفعه مانند حمام وکیل یا مسجد وکیل بود. در آن زمان پس از ورود به شهر از دروازه اصفهان، وارد بازار نوساز وکیل می شدند. در طرف غرب این بازار میدان وسیعی قرار داشت که قسمت شرقی آن را میدان نقاره خانه و قسمت غربی آن را میدان توپخانه می نامیدند. این میدان از اصل محصوریت فضایی برخوردار بود و ناظر در هر گوشه آن که قرار می گرفت احساس محصوریت فضایی می کرد. همچنین دارای معیارهای زیباشناسانه بود از جمله پیوستگی، تناسب، هماهنگی و ... و همچنین به عنوان یک فضای مهم شهری فعالیت های مختلفی در آن به وقوع می پیوست (بذرگر، ۱۳۸۹: ۷۶۵). میدان توپخانه در دوره زندیه بر روی بخشی از باغ های صفوی و گورستانی که در این محل قرار داشت ساخته شد.

در گذشته کلیه تعاملات اجتماعی و اتفاقات شهری مانند جشن ها و مناسبت های ملی و مذهبی در میدان توپخانه رخ می داد (زیانی، ۱۳۹۳: ۲۹) که این خود نشان پایداری اجتماعی بوده ولی امروزه تمامی مراسم و آئین هایی که در گذشته وجود داشته از این مکان پراکنده شده و این میدان به محل عبور تبدیل شده است. فرانکلین که در زمان زندیه به شیراز می آید در خصوص این میدان می نویسد: ((در مقابل ارگ یک دسته موزیک شامل: دهل زن، نقاره چی و طبال در سکویی واقع در میدان مقابل ارگ مستقر بودند. در یک قسمت میدان در جلو ارگ نیز، چند توپ کهنه و زنگ زده غیر قابل استفاده نصب شده بود)) (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۱۲۱). میدان توپخانه شیراز احتمالاً حاصل استقرار توپ و توپچی در میدان ارگ شهر است. این میدان در جوار ارگ کریمخان زند واقع شده بود. به اعتقاد برخی کریمخان این میدان را متأثر از میدان نقش جهان اصفهان در شمال شهر قدیم شیراز و در پیشگاه عمارت های حکومتی تازه تاسیس خود بنا کرد. ارگ سلطنتی، دیوانخانه، بازار، حمام و بازار وکیل از مهمترین بناهای پیرامونی این میدان است که همگی به دوران کریمخان زند منسوب است.

اما در برپایی عناصر پیرامونی، چندان مقید به الگوبرداری از سایر ارکان فضایی مجموعه نقش جهان نیست. از آن جمله اینکه در مجاورت میدان، جلوخان گسترده ای طرح ریزی شده است که مانند میدانچه ای به ضمیمه میدان اصلی است و ورودی چندین بنا و فضای شهری را تعریف می کند و این ساختار متباین با ایده میدان گسترده و یکپارچه نقش جهان است. از دیگر سو در مجاورت باغ نظر میدان کوچکتری به نام میدان مشق بوده است که میدانی نظامی است که اتصالی هم با میدان توپخانه ندارد و عملکردی جدا از میدان توپخانه دارد و در خدمت اصطبل و زندان است (کیانیپور، ۱۳۹۱: ۶). فرانکلین که در زمان حکومت زندیه به شیراز

آمده میدان توپخانه را اینگونه توصیف می کند: ((قسمتی از میدان بزرگ جلوی ارگ را توپخانه می نامند که در آن چند عدد توپ که بر عراده های نامناسبی نصب شده اند قرار دارد. اغلب این توپ ها (که اسپانیولی یا پرتغالی می باشند و دوتایشان هم توپ های انگلیسی ۲۴ پوندی هستند) چنان زنگ زده و سوراخ سوراخ شده اند که بدون تردید اگر مورد استفاده قرار بگیرند در همان شلیک اول از هم پاشیده خواهند شد)) (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۱۲۵). در تذکره خطی دلگشا که تالیف آن در سال ۱۲۳۷ ه.ق آغاز شد مطلب جالب توجهی ذکر شده است که وضعیت میدان توپخانه شیراز را در زمان قاجار آشکار می سازد. مبتنی بر مطلب مذکور در دوره قاجار، حسینعلی میرزا فرمانفرما حصار پیرامون مجموعه سلطنتی احداث کرد که مجموعه عمارت های حکومتی را از بافت شهری جدا می کرد. در واقع تا پیش از این اقدام فقط ارگ کریمخانی به برج و بارو مجهز بود و به طور کامل از فضای شهری منفک می شد و سایر فضاهای حکومتی از جمله میدان توپخانه به فضای عمومی شهر پیوسته بود. ولی در دوره قاجار به سیاق ارگ سلطنتی تهران، تمامی عمارت های حکومتی از جمله میدان توپخانه در بارویی محصور شد. این محصوریت از شرایط ناامن موجود و ضرورت تقویت شرایط امنیتی برای مهمترین بخش شهر یعنی عمارت های حکومتی حکایت دارد (نجفی، ۱۳۹۳: ۵۶). تفسیر کرامت الله افسر از این موضوع نیز تاییدی بر این نتیجه گیری است. او در این باره نوشته است: ((جدا کردن عمارت های حکومتی که شامل بنای دیوانخانه، ارگ کریمخانی، میدان توپخانه، باغ نظر و عمارت اندرونی است، از قسمت های دیگر شهر حکایت از عدم احساس امنیت از طرف شاهزاده قاجار و یاران او می کند)).

بنابراین میدان توپخانه شیراز در زمان قاجار بخشی از ارگ سلطنتی بوده و در پیشگاه عمارت های حکومتی قرار داشته است. کرزن در توصیف عمارت های شیراز به استقرار میدان اصلی شهر در مجاورت ارگ کریمخانی و وجود چند اراده توپ در میان آن اشاره کرده است. از سویی دیگر پیشینه دقیق استقرار توپ و توپچی و در واقع تبدیل این میدان به میدان توپخانه موجب شده است که عده ای از محققان بدون استناد به شاهد تاریخی، این میدان را از بدو شکل گیری در دوران کریمخان زند، میدانی برای توپخانه تلقی کنند. ولی در هیچ یک از متون دست اول موجود از دوره زندیه، هیچ نامی از میدانی با عنوان میدان توپخانه برده نشده و مطلب دیگری نیز دال بر وجود شرایطی نظامی مانند استقرار توپ و توپچی در این فضا عنوان نشده است که بتواند شاهدی قانع کننده باشد و بر وجود میدانی با عنوان یا ماهیت میدان توپخانه در دوره زندیه گواهی دهد (نجفی، ۱۳۹۳: ۵۶). اما فرانکلین که در زمان زندیه به ایران و شیراز سفر کرده از توپ هایی در جلو ارگ کریمخانی صحبت می کند. او می نویسد: ((ارگ شهر در نزدیکی دروازه باغشاه واقع بود و از بناهای کریمخان زند به شمار می رفت. یک دسته موزیک شامل: دهل زن، نقاره چی و طبل در سکویی واقع در میدان مقابل ارگ مستقر بودند. در یک قسمت میدان در جلو ارگ نیز، چند توپ کهنه و زنگ زده غیر قابل استفاده نصب شده بود)) (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۱۲۶).

کرزن که در دوره قاجار به شیراز می آید، در توصیف بناهای شیراز به استقرار تلگرافخانه در شمال میدان اصلی شهر که در مجاورت ارگ حکومتی قرار داشته اشاره کرده است. او از میدان توپخانه نام نبرده ولی به حضور توپ در میانه میدان اشاره کرده است (کرزن، ۱۳۷۳: ۱۱۵). او می نویسد: ((در یک جبهه قصر، میدان اصلی واقع است که محوطه ای مخروطی و متروک است و چند عدد توپ هم آنجاست)) (کرزن، ۱۳۷۳: ۱۱۶). کرزن در ادامه زمانی که از بازار وکیل صحبت می کند به این نکته اشاره دارد: ((از میدان، به بازار وکیل راه هست)) (کرزن، ۱۳۷۳: ۱۱۶). این نکته نشان می دهد که در آن زمان راهی از میدان توپخانه به بازار وکیل بوده که امروزه بسته شده است. محل فعلی این راه به احتمال زیاد نزدیک دبیرستان شاهپور بوده که امروزه تخریب شده است. افسر در کتاب ((تاریخ بافت قدیمی شیراز)) به نقل از کتاب گیتی گشا می نویسد: ((رای عالم آراء و اندیشه صواب نما این اقتضاء نمود که به معماری همت بلند و به دستیاری عزم و اراده ارجمند در اندرون شهر شیراز تاسیس چهار بازار و میدان و عمارتی استوار به جهت دیوانخانه همایون فرمایند)) (افسر، ۱۳۵۳: ۷۹).

شکل ۲- میدان توپخانه شیراز (ماخذ: بیاد شیراز قدیم از منصور صانع)

میدان طویله یا مشق

در خصوص موقعیت این میدان کرامت الله افسر می نویسد: ((بین باغ حکومتی و ارگ و دروازه باغشاه، میدان دیگری قرار داشت که آن را میدان طویله و یا میدان مشق می نامیدند. افسر در جایی دیگر در مورد این میدان می نویسد: ((یکی دیگر از راه های دخول به شهر، دروازه باغشاه بود که در جلو در میدان مشق دو شعبه شده، شعبه ای از جبهه غربی و شمالی ارگ گذشته وارد میدان توپخانه می شد و شعبه دیگر از پشت میدان طویله و کوچه های پشت اندرون به محلات میدان شاه و بازار مرغ می رفت)) (افسر، ۱۳۵۳: ۲۸۷).

میدان مال فروش ها

بر اساس کتاب تاریخ بافت قدیمی شیراز، این میدان در جنوب آب انبار وکیل قرار داشته و میدانی برای فروش حیواناتی بوده است. جمال زبانی در کتاب خود در مورد این میدان می نویسد: ((میدان مال فروش ها در خیابان طالقانی و روبروی ساختمان اداره دارایی و محل کنونی بازار روز بوده است. در این میدان، چهارپایان

برای خرید و فروش عرضه می شدند مانند نمایشگاه اتومبیل امروزی. در این میدان، دلان و کار شناسان، دندان های اسب یا الاغ را می شمردند تا سن آن ها را مشخص کنند، سم آن ها را معاینه می کردند و فشازی بر کمر چهارپایان می آوردند تا قدرت آن را بسنجند و به خریدار معرفی کنند (زیانی، ۱۳۹۳: ۱۳۵).

میدان نقاره خانه

این میدان در کنار میدان توپخانه و آرامگاه ابن خفیف قرار داشته است. در زمان کریمخان زند بهترین و زیباترین قسمت شهر ناحیه ای بوده است که عمارات نوبنیاد وکیل در آن بنا گردیده بود. این ناحیه در سمت شمال شهر قدیم قرار دارد و شامل قسمتی از محلات در شاهزاده و میدان شاه است. بدین طریق که پس از ورود به شهر از دروازه اصفهان وارد بازار نوساز وکیل می شدند، در طرف غرب این بازار میدان وسیعی قرار داشت که قسمت شرقی آن را میدان نقاره خانه و قسمت غربی آن را میدان توپخانه می نامیدند (افسر، ۱۳۵۳: ۲۱۷).

میدان علاف ها (دروازه اصفهان)

یکی از میدان های اصلی شیراز، میدان علاف ها بوده که در نزدیکی امامزاده علی بن حمزه (ع) قرار داشته است. متاسفانه این میدان امروزه از بین رفته است. برخی معتقدند علت نامگذاری این میدان به خاطر افرادی بوده که دور این میدان می نشستند و کار و شغلی نداشتند.

میدان نعل بندان

میدان نعل بندان به گفته فارسنامه ناصری باید جایی روبروی مسجد وکیل شیراز باشد. او در معرفی خانقاه ابن خفیف از میدانی به نام نعلبندان صحبت کرده که متصل به بازار وکیل بوده است. در این خصوص فسائی رویدادی را در کتابش می آورد. او می نویسد: ((تفنگچیان شهری نزدیک به دو هزار نفر بر فراز بام مسجد وکیل و عمارات بلند شدند و بنای تفنگ انداختن را گذاشتند و سربازان آذربایجانی به پشت بام های عمارات دیوانی سنگر بسته با استعداد تمام نشستند و راه آمد و شد میانه نوکر دیوانی و رعیت فارسی بسته شد و روز دیگر اشراز ده محله شیراز متفق گشته چهار بازار وکیلی را غارت کرده متاع هندوستان و روم و چین و فرنگستان را به یغما بردند و اهالی کاروانسراهای وکیلی که هر یک مانند قلعه خدا آفرین است در محافظت خود کوشیده از شر اشرار آسوده بماندند و روز دیگر عزیزخان سرهنگ مکرری با کمال جلاوت کار جنگ با فارسیان را استوار بداشت و حکم داد تا توپچیان چهار ارابه توپ در میدان نعلبندان روبروی درب مسجد وکیل آورده چند گلوله انداختند و چند جای درب مسجد وکیل سوراخ گردید (فسایی، ۱۳۶۷: ۷۶۳).

میدان معرکه خانه

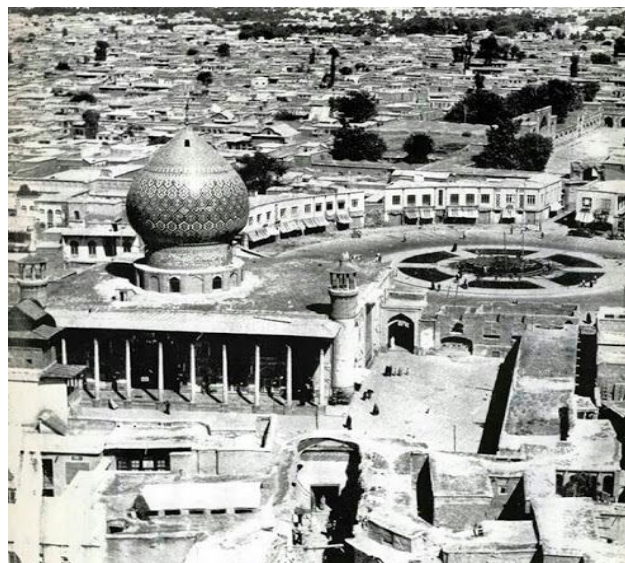
موقعیت این میدان نزدیک سه راه احمدی فعلی بوده است. معرکه در لغت به معنای جنگ گاه و جای کارزار آمده و معرکه گاه به معنی میدان جنگ است. اما میدان معرکه خانه احتمالاً جایی برای پهلوانان و نشان دادن قدرت خود بوده و مردم دور میدان جمع و زورآزمایی او را می دیده اند. از این میدان اثری باقی نمانده است. البته در قسمت های دیگر شهر شیراز نیز معرکه گیری وجود داشته و شاید به نوعی بتوان میدان معرکه نامید، همانطور که در فرهنگ معین اینگونه تعریف شده است: ((از دحام مردم در جایی معرکه بود)) (معین، ۱۳۶۴: ۴۲۲۹). اما شاخص ترین آن میدان معرکه در نزدیکی آرامگاه نور بوده است.

میدان مولا

این میدان در محله درب شاهزاده شیراز و در محل فعلی زیرگذر زند (واقع در خیابان زند جنوبی، بعد از بازار وکیل) بوده است. تصویری از میدان وجود ندارد. امروزه مسجدی در پشت بازار وکیل قرار دارد که به مولا مشهور است. منابع مختلف نیز اشاره ای به این میدان نکرده اند، فارسنامه ناصری در دوره قاجار به مسجد مولاها اشاره دارد اما از میدان حرفی نمی زند.

میدان احمدی یا میدان شاهچراغ (ع)

این میدان یکی از معروف ترین میدان های شهر شیراز بوده که امروز اثری از آن نیست و تخریب شده است. میدان در شمال غربی حرم شاهچراغ (ع) قرار داشت که چهار ورودی آن را به حرم شاهچراغ (ع)، مسجد نو، سه راه احمدی و سردرک متصل می کرد. داخل میدان ۴ قسمت برای مغازه داران وجود داشت که مجموع آن ها بالاتر از ۱۰۰ مغازه بوده که می توان به مغازه های آهنگری، کفاشی، قصابی، میوه فروشی و ... اشاره نمود. امروزه میدان تبدیل به صحن جدید حرم شاهچراغ (ع) شده است.

شکل ۳- میدان شاهچراغ (ع) در کنار حرم مطهر (ماخذ: اینترنت)

دو میدان جدید شیراز

در شهر شیراز و بعد از دوره قاجار میدان های زیادی ساخته شده که تا به امروز نیز ادامه دارد اما دیگر کارکردهای میدان قدیم را ندارند. دو میدان جدید و معروف شیراز که در دوران بعد از قاجار در شیراز ساخته شده عبارتند از:

میدان ستاد

میدان یا فلکه ستاد یکی از معروفترین میدان های شیراز بوده که به دلیل ستاد فرماندهی ارتش به این نام معروف بوده است و در مقطعی به میدان فرماندهی ارتش نیز تغییر نام داد. بعد از انقلاب اسلامی، نام این میدان ابتدا به قدس و بعد به امام حسین(ع) تبدیل شد.

میدان شهرداری

میدان شهرداری یا شهدا یکی از میدان های جدید شیراز محسوب می گردد که در ساخت و سازهای دوران پهلوی ساخته شده و به واسطه ساختمان شهرداری مرکزی یا بلدیة قدیم به این نام معروف شده است. در زمان قدیم و در دوران زندیه، تاسیسات زندی در این قسمت قرار داشته که در دوران قاجار و پهلوی به مرور تخریب و به این شکل درآمده است. با تاسیس شهرداری یا بلدیة قدیم، نام این میدان کم کم به میدان شهرداری تبدیل شد.

شکل ۴- میدان شهرداری شیراز (ماخذ: اینترنت)

جدول ۱- میدان های تاریخی شیراز و موقعیت آن ها

ردیف	نام میدان	دوره تاریخی	موقعیت میدان	وضعیت فعلی
۱	میدان سعادت	آل اینجو	شرق بافت تاریخی شیراز	تخریب شده
۲	میدان مصلی	اتابکان	شمال بافت تاریخی و نزدیک حافظیه	تخریب شده
۳	میدان شاه	صفویه	غرب بافت تاریخی شیراز	تخریب شده
۴	میدان علاف ها	صفویه	کنار مدرسه خان	تخریب شده
۵	میدان چوگان	زندیه	خیابان زند کنونی	تخریب شده
۶	میدان توپخانه	زندیه	مجموعه وکیل (روبروی ارگ کریمخان)	تخریب شده
۷	میدان طویله	زندیه	ضلع جنوبی ارگ کریمخان	تخریب شده
۸	میدان مال فروش ها	زندیه	خیابان طالقانی فعلی	تخریب شده
۹	میدان نقاره خانه	زندیه	شمال میدان ارگ کریمخان	تخریب شده
۱۰	میدان علاف ها	قاجار	دروازه اصفهان	تخریب شده
۱۱	میدان نعلبندان	قاجار	روبروی مسجد وکیل	تخریب شده
۱۲	میدان معرکه خانه	قاجار	سه راه نمازی	تخریب شده
۱۳	میدان مولا	قاجار	نزدیک مسجد مولا، خیابان زند جنوبی	تخریب شده
۱۴	میدان احمدی	قاجار	کنار حرم شاهچراغ(ع)	تخریب شده

(ماخذ: نگارنده)

نتیجه گیری

میدان به عنوان یک فضای شهری در گذشته، نقشی بسیار مهم در حیات اجتماعی و شهری داشته، مهمترین مرکز انواع تجمع های حکومتی، مردمی، نظامی، گذران اوقات فراغت و ... بوده است. میدان یکی از عناصر جدایی ناپذیر شهرها بوده است که به مرور زمان کارکرد خود را از دست داده و جای خود را به میادین و به اصطلاح فلکه های امروز داده است. شاید بسیاری تنها میدان بزرگ شیراز را مربوط به دوره زندیه و آن هم میدان توپخانه می دانند که روزی بسیاری از اتفاقات

تاریخی در آن شکل می گرفت اما قبل از زندیه یعنی از دوره آل اینجو به میدان (بر اساس متون فعلی) برخورد می کنیم. روند شکل گیری گسترده میدان ها در ایران از زمان صفویه شروع می شود و میدان توپخانه شیراز را نیز می توان تقلیدی از میدان نقش جهان اصفهان دانست که در این شهر شکل گرفت. هر چند در قدیم، تجمع مردم در گوشه ای از هر شهر را به نوعی می توان یک میدان دانست و به همین دلیل موقعیت برخی از میدان ها به طور واضح مشخص نیست اما میدان های شهر شیراز بر اساس متون تاریخی تا حدود زیادی مشخص شده است. میدان های شهر شیراز با مدرن شدن این شهر رو به فراموشی رفته و در دوران پهلوی به طور کلی از بین رفتند و جای آن ها را تاسیسات جدید گرفت. بر اساس این مقاله می توان عنوان کرد میدان های تاریخی شیراز از زمان صفویه پیشرفت بسیاری کرد و بعد از آن بسیاری از میدان های این شهر در دوره زندیه شکل می گیرد. در کنار این میدان ها، میدان های دیگری در دوره قاجار شکل می گیرد و یا نام آن ها تغییر می کند تا با فرا رسیدن دوره جدید شهرسازی یعنی دوره پهلوی میدان های جدید یا فلکه ها در شهرها پدیدار می گردد.

منابع

۱. آزادی، مصطفی، ۱۳۹۴، رابطه امنیت و معماری با گردشگری در محله های تاریخی شهرهای ایران اسلامی (نمونه موردی: بافت تاریخی شهر شیراز)، مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری ایرانی اسلامی، جلد دوم، شیراز، صفحه ۱۱
۲. ابراهیمی، حسن، ۱۳۸۸، میدان فضاهای تعریف نشده شهرهای ایرانی، نشریه هویت شهر، شماره چهارم، سال سوم، صفحه ۶
۳. افسر، کرامت الله، ۱۳۵۳، تاریخ بافت قدیمی شیراز، تهران، انتشارات قطره
۴. بذرگر، محمدرضا، ۱۳۸۹، معماری و شهرسازی در دوره زندیه، مجموعه مقالات کنگره بزرگ زندیه، به کوشش محمدعلی رنجبر و علی اکبر صفی پور، ج ۲، انتشارات بنیاد فارس شناسی، صفحه ۷۶۵
۵. بهروزی، علینقی، ۱۳۴۹، بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز، شیراز، انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس
۶. بهشتی، محمد، قیومی بیدهدنی، مهرداد، ۱۳۸۹، فرهنگ نامه معماری ایران در مراجع فارسی، تهران، انتشارات دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر
۷. حکمت نیا، امیرحسین و احمدی، محمدرضا، ۱۳۹۶، اقدامات الله وردی خان و امامقلی خان در فارس، دومین کنفرانس بین المللی معماری در ساختمان و شهرسازی، گرجستان، صفحه ۹
۸. دهخدا، علی اکبر، ۱۲۷۷، لغت نامه دهخدا، تهران، موسسه انتشارات چاپ دانشگاه تهران
۹. رسولی، هوشنگ، ۱۳۸۹، ساختار شهرها و برون شهرهای کهن، شیراز، انتشارات نوید شیراز
۱۰. زبانی، جمال، ۱۳۹۳، دل نوشته هایی از فرهنگ، آداب، رسوم و باورهای مردم شیراز، شیراز، انتشارات آوند اندیشه
۱۱. صانع، منصور، (۱۳۹۱)، بیاد شیراز (عکس های شیراز قدیم)، شیراز، انتشارات اوقاف و نظر
۱۲. عادلوند، پدیده و موسوی لر، اشرف السادات، ۱۳۹۴، مجسمه در میدان یا غار افلاطونی؟، مجله منظر، دوره ۷، شماره ۳۲، تهران، صفحه ۳
۱۳. فرانکلین، ویلیام، ۱۳۵۸، مشاهدات سفر از بنگال به ایران، ترجمه محسن جاویدان، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
۱۴. فسایی، حاج میرزا حسن، ۱۳۶۷، فارسنامه ناصری، تهران، انتشارات امیرکبیر
۱۵. قبادیان، وحید، ۱۳۸۳، معماری در دارالخلافه ناصری، تهران، انتشارات پشتون
۱۶. قریب، فریدون، ۱۳۸۸، میدان های شهری معماری و طراحی فضاهای باز، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
۱۷. کرزن، جرج، ۱۳۷۳، ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
۱۸. کیانیپور، زهرا، ۱۳۹۱، بررسی سلسله مراتب شهری و معماری در مجموعه وکیل شیراز در دوره زندیه: در رویکرد قیاسی با میدان نقش جهان اصفهان، کنفرانس بین المللی مهندسی معماری و شهرسازی، صفحه ۶
۱۹. معین، محمد، ۱۳۶۴، فرهنگ فارسی، تهران، انتشارات سپهر
۲۰. نجفی، مهنام، ۱۳۹۳، شکل گیری الگوی فضایی میدان توپخانه در شهر قاجاری، فصلنامه صفه، شماره ۵۶، صفحه ۵۶
۲۱. ندیم، مصطفی، ۱۳۹۴، خیابان کریم خان زند شیراز، شیراز، انتشارات بنیاد فارس شناسی
۲۲. وارثی، حمیدرضا، تقوایی، مسعود و رضایی، نعمت الله، ۱۳۹۱، ساماندهی بافت فرسوده شهری (نمونه موردی: شهر شیراز)، مجله علمی تخصصی برنامه ریزی فضایی، سال دوم، شماره دوم، صفحه ۱۱